

O'ZBEK TILIDA NUTQIY AKTLAR NAZARIYASINING KONSEPTUAL ASOSLARINI
TAKOMILLASHTIRISH METODIKASI

*Shamsiddinova Maftuna Hamidjon qizi,
Namangan davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi magistranti
e-mail: maftuna_shamsiddinova@mail.ru
tel: +998-94-755-00-10*

Аннотация: Ushbu maqolada o'zbek tilida nutqiy aktlar nazariyasining konseptual asoslarini yanada takomillashtirish zarurati asoslab beriladi. Nutqiy faoliyatning pragmatik va madaniy jihatlari, kommunikativ vaziyatda til vositalarining roli, shuningdek, ularni o'rganish va o'rgatishning samarali metodlari tahlil qilinadi. Nutqiy aktlarni lingvopragmatik tahlil qilish, ularning kommunikativ maqsadlarini aniqlash va bu bilimlarni ta'lim tizimida qo'llash imkoniyatlari yoritilgan.

Калит so'zlar: nutqiy akt, pragmatika, illokutsiya, perlokutsiya, lokutsiya, kommunikativ kompetensiya, o'zbek tili, tilshunoslik, metodika, muloqot madaniyati.

Аннотация: В данной статье обосновывается необходимость дальнейшего совершенствования концептуальных основ теории речевых актов на узбекском языке. Анализируются прагматические и культурные аспекты речевой деятельности, роль языковых средств в коммуникативной ситуации, а также эффективные методы их изучения и обучения. Освещаются лингвопрагматический анализ речевых актов, выявление их коммуникативных целей и возможности применения этих знаний в системе образования.

Ключевые слова: речевой акт, прагматика, иллокуция, перлокуция, локуция, коммуникативная компетентность, узбекский язык, Лингвистика, методика, культура общения.

Abstract: This article is based on the need to further improve the conceptual foundations of the theory of speech acts in Uzbek. The pragmatic and cultural aspects of speech activity, the role of language tools in a communicative situation, as well as effective methods of their study and teaching are analyzed. The possibilities of linguopragmatic analysis of speech acts, identification of their communicative goals and application of this knowledge in the educational system are covered.

Keywords: Speech Act, pragmatics, illocution, perlocution, locution, communicative competence, Uzbek language, linguistics, methodology, communication culture.

Kirish, Bugungi globallashuv davrida milliy qadriyatlar, madaniyat va adabiy merosni yoshlarga chuqur va tizimli o'rgatish ta'lim tizimining eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, o'zbek adabiyoti va tafakkurining yuksak cho'qqisi bo'lgan Alisher Navoiy merosini o'quvchilarga to'g'ri, chuqur va zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida yetkazish, ularning ma'naviy-axloqiy barkamolligini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Nutqiy aktlar nazariyasi bugungi tilshunoslikda kommunikativ til faoliyatining asosiy tarkibiy qismlaridan biri sifatida qaralmoqda. Uning mohiyati shundaki, til vositalari orqali insonlar nafaqat axborot almashadilar, balki ular biror amalni bajaradilar — masalan, buyuradilar, iltimos qiladilar, maslahat beradilar, so'raydilar yoki rad etadilar. Bu amallar til orqali bajariladi va har bir gap ortida muayyan illokutsional maqsad yotadi. O'zbek tilida bu kabi holatlar ko'p uchraydi, ammo ular hali ilmiy jihatdan yetarli darajada tizimlashtirilmagan.

O'zbek tilining o'ziga xos sintaktik va semantik xususiyatlari, shuningdek, xalqning madaniy urf-odatlarini nutqiy aktlarning ifodalanishida alohida o'rin egallaydi. Masalan, biror ishni qilishni iltimos qilishda o'zbek tilida bevosita "Qil!" demasdan, "Agar sizga qiyinchilik tug'dirmasa, buni qilsangiz yaxshi bo'lardi" kabi yumshoq, muloyim shakllardan foydalaniladi. Bu madaniyatimizga xos nutqiy etiketning ta'siridir. Ana shu madaniy kontekstni inobatga olmasdan turib, nutqiy aktlarning nazariyasini to'liq o'rganish qiyin.

J.L. Ostin tomonidan ishlab chiqilgan klassik nutqiy aktlar nazariyasiga ko'ra, har bir gap lokutsional (ya'ni grammatik-tuzilmaviy jihatdan to'g'ri ifodalangan), illokutsional (gapiruvchining maqsadini bildiruvchi) va perlokutsional (tinglovchiga qilinadigan ta'sir) jihatlarni o'z ichiga oladi. J. Sirl esa bu tasnifni yanada kengaytirib, nutqiy aktlarni bevosita bajariladigan aktlar, ifodaviy, emotsional, deklarativ, buyruq va so'rov shakllariga ajratadi. Ushbu tasniflar bugungi kunda ko'plab tillar, jumladan o'zbek tiliga ham tatbiq etilmoqda.

Shuni ta'kidlash lozimki, o'zbek tilidagi ko'plab nutqiy aktlar bevosita grammatik shakl bilan belgilanmasligi mumkin. Masalan, "Hozir deraza yopilsa yaxshi bo'lardi" — degan gap ustida turgan ma'noda buyruq bo'lishi mumkin, lekin u grammatik jihatdan shart-istak mayli orqali ifodalangan. Bu holat shuni ko'rsatadiki, illokutsional ma'no faqat gap tuzilishidan emas, balki vaziyat, intonatsiya, ijtimoiy munosabatlar, suhbatdoshlarning mavqei kabi omillarga bog'liq holda shakllanadi.

Nutqiy aktlarning milliy psixologiyaga bog'liqligi ham muhim masalalardan biridir. O'zbek xalqi ko'pincha bevosita emas, bilvosita muloqot uslublarini afzal ko'radi. Shunday ekan, bevosita buyruq, rad etish yoki tanqid ko'rinishidagi nutqiy aktlar odatda yumshatilgan, bosiq, ehtiyotkor ifodalar orqali beriladi. Bunday hollarda nutqiy aktni aniqlash uchun nafaqat so'zning lug'aviy ma'nosi, balki kontekst, vaziyat, intonatsiya, mimika va gestikulyatsiya ham hisobga olinishi kerak.

Metodik jihatdan qaraganda, nutqiy aktlarni o'rganish til ta'limida kommunikativ kompetensiyani shakllantirishga xizmat qiladi. Bugungi ta'limda faqat grammatik bilim emas, balki tilni ijtimoiy, madaniy va kommunikativ kontekstda qo'llay olish qobiliyati muhim hisoblanadi. Shu sababli, o'quvchilarga nutqiy aktlarni o'rgatishda quyidagi metodlardan foydalanish maqsadga muvofiq:

- Dialog va rolli o'yinlar orqali real nutqiy vaziyatlarda turli nutqiy aktlarni qo'llash;
- Nutqiy aktlarni aniqlash va tahlil qilish bo'yicha topshiriqlar berish;
- Berilgan gapni illokutsional maqsadi bo'yicha aniqlash, uni boshqa shaklda ifodalash;
- Nutqiy etikani muhokama qilish orqali madaniy komponentni shakllantirish;
- Har xil ijtimoiy rolga ega suhbatdoshlar o'rtasidagi muloqot namunalari taqqoslash.

Masalan, talabalarga yoki maktab o'quvchilariga quyidagi topshiriq berilishi mumkin: "Quyidagi gaplarni o'qing va ularning har birida qanday nutqiy akt mavjudligini aniqlang: 'Iltimos, eshikni yopib qo'ying'; 'Siz nima deb o'ylaysiz, bu yechim to'g'rimi?'; 'Sen endi bu ishga aralashma!'". Bunday mashqlar orqali o'quvchi illokutsional maqsadni anglaydi, ularning orqasidagi pragmatik niyatni farqlashga o'rganadi.

Nutqiy aktlarni o'rganish jarayonida shuningdek o'zbek tilidagi yozma matnlar — adabiy asarlar, publitsistik chiqishlar, ommaviy axborot vositalaridagi nutq tahlili ham juda muhim. Bunday manbalar o'zbek tilining boy nutqiy imkoniyatlarini ochib beradi, shuningdek, nutqiy aktlarning turlari, ularning ifoda shakllari, sathlari va uslubiy xususiyatlarini chuqur o'rganish imkonini yaratadi.

Umuman olganda, o'zbek tilida nutqiy aktlar nazariyasini takomillashtirish uchun quyidagi yo'nalishlar muhim hisoblanadi: avvalo, milliy til va madaniyatga xos bo'lgan nutqiy aktlar

shakllarini tizimlashtirish, ularni semantik-pragmatik yondashuv asosida tahlil qilish, tilshunoslik va psixologiya chegarasida yondashuvlar ishlab chiqish, pedagogik nuqtayi nazardan uni o'quv dasturlariga joriy etish va metodik vositalar bilan ta'minlash. Bu esa nafaqat nazariy tilshunoslikni rivojlantiradi, balki o'zbek tili asosida to'laqonli kommunikativ o'qitish modelini shakllantirishga ham xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilida nutqiy aktlar nazariyasining konseptual asoslarini takomillashtirish — bu faqatgina ilmiy izlanish emas, balki tilni ongli ravishda anglash, milliy tafakkur, madaniyat va nutq madaniyatini yuksaltirish yo'lidagi muhim qadamlardan biridir. Bu nazariya zamonaviy o'zbek tilshunosligi uchun metodologik asos bo'lishi, o'quvchilar va talabalar uchun esa muloqotda to'g'ri, mulohazali, madaniyatli til ishlatishni o'rgatish vositasiga aylanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. **Axmadjonov, N.** (2024). Nutq aktlari va ularning klassifikatsiyasi. *FarDU ilmiy xabarlar jurnali*, 30(3), 234. ilmiyxabarlar.kspi.uz+3journal.fdu.uz+3journal.fdu.uz+3
2. **Nasridinov, M.** (2023). Buyruq nutqiy aktining lingvopragmatik xususiyatlari. *FarDU ilmiy xabarlar jurnali*, 29(3), 115. journal.fdu.uz+1ilmiyxabarlar.kspi.uz+1
3. **Axmadjonov, N., & Yaminjonova, S.** (2025). Nutq aktlar nazariyasi: Tilning pragmatik funksiyasi va kommunikativ harakatlar mexanizmi. *ZDPP*, 4(8), 161–165. in-academy.uz+10zenodo.org+10ilmiyxabarlar.kspi.uz+10
4. **Hakimov, M.** (2024). Nutq akt va intonatsiya. *FarDU ilmiy xabarlar jurnali*, 29(5), 51. oriens.uz+4journal.fdu.uz+4journal.fdu.uz+4
5. Tillayeva R. T. **BADIIY ASAR MATNINI TAHLIL QILISH METODOLOGIYASI** //Academic research in educational sciences. – 2024. – T. 5. – №. CSPU Conference 1. – C. 381-390.
6. Tillayeva R. T., Mo'Minova M. M. Q. **O'quvchilarning axborot bilan ishlash kompetensiyalarini shakllantirishda adabiy-tanqidiy materiallardan foydalanish metodikasi** //Science and Education. – 2023. – T. 4. – №. 11. – C. 219-223.
7. Tillayeva R. **O 'QUVCHILAR FAOLLIGINI OSHIRIHSDA TADQIQOT ISHI TASHKIL ETISH SAMARADORLIGI //O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI YOSH FILOLOG OLIMLAR JAMIYATI.** – C. 439.
8. Tillayeva R. **ADABIYOT DARSLARIDA BADIIY MATN TAHLILIGA DOIR ZAMONAVIY YONDASHUVLAR SAMARADORLIGI** //Universal xalqaro ilmiy jurnal. – 2024. – T. 1. – №. 7. – C. 16-26.
9. Tillayeva R. T. **BADIIY ASAR MATNINI TAHLIL QILISH METODOLOGIYASI** //Academic research in educational sciences. – 2024. – T. 5. – №. CSPU Conference 1. – C. 381-390.
10. Tillaeva, Rayhona. "EFFECTIVE APPROACHES TO THE FORMATION OF STUDENTS'RESEARCH COMPETENCIES." (2022): 117-119.
11. Tillaeva R. **THE IMPORTANCE OF THE LATERAL METHOD IN THE DEVELOPMENT OF RESEARCH COMPETENCE OF HIGH SCHOOL STUDENTS** //European Journal of Humanities & Social Sciences. – 2023. – №. 6.
12. Tillaeva R. **METHODOLOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF RESEARCH COMPETENCE IN LITERARY EDUCATION** //Frontline Social Sciences and History Journal. – 2022. – T. 2. – №. 07. – C. 60-68.

THE MULTIDISCIPLINARY JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

VOLUME-5, ISSUE-6

13. Tillaeva R. Specific Characteristics of Scientific-Research Works in Literature Lessons //Central Asian Journal of Social Sciences and History. – 2022. – Т. 3. – №. 9. – С. 10-15.
14. Rayhona T. CHARACTERISTICS OF ORGANIZING RESEARCH ACTIVITIES //СОВРЕМЕННЫЕ НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, ДОСТИЖЕНИЯ И ИННОВАЦИИ. – 2022. – С. 172-174.

